

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NUMMER 12 1999
DECEMBER

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund
for Sønderjylland

Abonnementspris
150 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.

Enkeltnumre 20 kr. pr. stk.

Farvelagte eller udvidede
enkeltnumre 30 kr. pr. stk.

Ekspedition:
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83.

Kontortid ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:
Kim Furdal (ansv.)
Institut for
Sønderjysk Lokalhistorie
6200 Aabenraa

Lennart Madsen
Haderslev Museum
6100 Haderslev

Carsten Porskrog Rasmussen
Rodekær 1
6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfatterne

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S,
Haderslev

I dette nummer:

En sønderjydes oplevelser i krigen 1914 til 1918 303

For den enkelte soldat er det centrale i krig overlevelse. Peter Tygesen overlevede alle krigsårene, lige fra han i julen 1914 kom til fronten og til våbenstilstandsdagen, men at det ofte var tæt på, vidner hans erindringer om.

Den danske Lands Arbejds Tjeneste - LAT 315

I februar/martsnummeret af Sønderjysk Månedsskrift 1998 bragte vi Sofie Petersens artikel »Nazilejren - LAT/ 2: Rejsby« om den nazistiske ungdomslejre »landsarbejds-tjenesten«. Fra Frants Jensen, Esbjerg, har vi modtaget nedenstående artikel, der rummer en række supplerende oplysninger om den nationalsocialistiske landsarbejds-tjeneste.

Spritbådene på Flensborg fjord - et stykke folkekultur 321

Den 1. juli i år blev det toldfrie salg mellem EU-landene ophævet. Det betød ikke alene afslutningen for spritbådssejladsen på Flensborg Fjord, men også for et stykke ægte, folkelig kultur i Sønderjylland. I den anledning gik Museet på Sønderborg Slot og Institut for Sønderjysk Lokalhistorie sammen for at dokumentere livet på spritbådene. Henrik Møller og Kim Furdal fortæller om projektet, og hvad der kom ud af det.

Bognyt 326

Det sker - på de nordslesvigske museer 328

Bagsiden om forsiden 332

Brændevinsbrænderi har spillet en afgørende økonomisk rolle for byerne, som havde eneret på handel med brændevin, øl og høkerverer i oplandet. Arkivar Lars N. Henningsen skildrer brændevinsbrændingens betydning for Flensborg, der var kendt som brændevinsbyen.

Forsidebillede:

Sprit, chokolade, slik, cigaretter og parfume var slagvarer på spritbådene. Her er en kunde i færd med at forsyne sig på Thor-Viking, der sejlede Sønderborg-Kappelen. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

En Sønderjydes oplevelser i krigen 1914 til 1918

Af PETER TYGESEN

Peter Tygesen, f. 17.12.1884, overlevede alle krigsårene, lige fra han i julen 1914 kom til fronten og til våbenstilstandsdagen, men at det ofte var tæt på, vidner hans erindringer om, der er nedskrevet i 1968.

Afrejse

Den 1. august 1914 brød krigen ud. Jeg kørte min broder Carsten til Tønder bane­gård, da han skulle møde den første dag på Sild. Jeg havde 16 dage, før jeg skulle af sted, hvor jeg fik rugen og byggen hjem og tærsket. Den 16. august måtte jeg af sted sammen med min kones broder, Peter Petersen fra Korntved. Vi vinkede og sagde, at vi snart kom igen, men det blev en lang tid. Vi kom til Flensborg, hvor vi først skulle uddannes. De første 14 dage gjorde vi tjeneste i vort eget tøj, da de ikke havde noget tøj til os. Det gik på livet løs hver dag, men Peter kom med en transport til Altona, hvor han fik sin uddannelse. Jeg var meget ked af, at vi skulle skilles fra hinanden,

Da vi havde været seks uger i Flensborg, kom vi til Slesvig. Her fik jeg to gode kammerater, Mickal Steffensen fra Styding og Jes Jessen fra Visgaard. Vi blev tilknyttet Reserve Infanteri Regiment 84, og nu skulle vi til fronten.

Den 27. november rejste vi fra Slesvig og kom til Noyon den 28. om aftenen. Herfra havde vi et par timers march til stedet, hvor vort regiment lå. Vi lå i en lade om natten og frøs som hunde. Vi tre kammerater kom i 6. Korporalskab 4. Kompagni, som lå i reserve. Den 29. no-

Peter Tygesen fotograferet under krigen i uniform. Foto: privat.

Krigen var ikke ret langt henne, før slaget ved Marnefloden i september 1914 satte en stopper for den tyske fremrykning. Herefter blev krigen en stillingskrig, hvor parterne gravede sig ned i skyttegrave, der blev udbygget i enorme dimensioner. Billedet viser en fredelig stund i skyttegravene. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

vember om aftenen skulle vi ud i stilling. 4. Kompagni kom i reserve i seks dage. Vi lå i nogle små jordhuller, to, tre, eller fire sammen, afhængigt af størrelsen. Vi fik hullerne udbedret og hentede lidt halm fra en gård, der var skudt sammen et stykke bag fronten. Vi var seks dage i stilling og seks dage i ro.

Ved fronten

Så kom julen 1914. Juleaftensdag var vi i skyttegraven. Mickal og jeg lå i dækning. Vi fik en lille grankvist derind og sang et par julesalmer. Mickal sang noget så godt, men vore tanker var ved vore kære derhjemme. Så kom vi tilbage og fejrede jul med kompagniet. Vi fik

lidt at drikke sammen med kompagniet; men vi tre gik snart tilbage til vort kvarter, hvor vi lå på samme stue.

Den 9. januar 1915 kom vi ud i første linie i seks dage. Det regnede, og jeg lå i et lille jordhul, som heller ikke holdt tæt, men sådan var det overalt. Mange blev syge af tyfus. Den 19. januar kom jeg på lazaretet i Noyon med tyfus. De første tre dage sad jeg det meste af tiden på potten, men så blev det bedre. Da der var gået tolv dage, kunne jeg komme op, og så blev det bedre for hver dag. Jeg lå der i fem uger og havde det godt. Bagefter kom jeg på et hvilehjem, der lå længere tilbage fra fronten. Det var ni uger, hvor jeg var ude af tromlen.

Den 22. marts kom jeg tilbage til kompagniet og kom i den gamle stilling igen. 4. Kompagni kom nu til Chavny, hvor det havde kvarter i en kirke.

I august 1915 faldt min kones to brødre i Rusland, et par dage efter hinanden. Det var en hård tid for dem hjemme i Kornved. Jeg var hjemme på orlov i tre uger i april/maj og igen i september. Min kone og jeg var forlovet dengang, men havde ikke ringe på det. Så gav hun sig til at bede til Gud om, at jeg måtte komme hjem igen, men hun kunne ikke få ro. Hun ville ofre den første dreng, der blev født, når vi blev gift. Så blev hun rolig. Hun var sikker på, at jeg nok skulle komme hjem, men hun måtte holde sit løfte til Gud. Den første dreng døde, da han var tre uger gammel, og

doktor Nissen kunne ikke se, hvad barnet fejlede. Løftet måtte holdes.

Nu var den gode tid forbi. Vi kom til Lens og afløste 1. Garderregiment. Halvdelen af regimentet var faldet eller såret. Vi havde ingen dækning ude i skyttegraven, og vi kunne ikke grave os ned, da der næsten overalt i skyttegraven lå døde mennesker med lidt jord på. Artilleriet beskød os ustandselig. Her var vi to dage i første linie, to dage i reserve og to dage i ro. Når vi kom fra stillingen, var vi som lerkulper, så beskidte var vi. Hvor mange vort regiment mistede der; ved jeg ikke, men det var mange.

Vi blev afløst den 10. december og kom til ro på en kaserne i Noyon. Her fejrede vi i julen og nytåret 1915. Nu fandt løjtnanten på, at vi skulle opstilles

Luseplagen er et tilbagevendende tema i mange af soldatererindringerne fra Første Verdenskrig, hvor bl.a. manglen på rent drikkevand gjorde det yderst vanskeligt at holde en blot nogenlunde personlig hygiejne. Men det blev forsøgt, som det fremgår af billedet, hvor man tilsyneladende er på jagt efter lus. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

efter størrelse. Jes og jeg kom i 11. Korpalskab og Mickal i 8., da han var lidt højere. Den gode tid fik nu en ende, og vi måtte tilbage til stillingen. Jes og jeg blev udkommanderet til at hjælpe pionererne med at grave os ned under fjendens stilling, så den kunne blive sprængt i luften, men franskmændene gjorde det samme. Vi var mindst 50 m under jorden. Jorden måtte bæres op i sandsække, og der blev pumpet luft ned til os. Vi havde stearinlys med derned. Når de begyndte at brænde dårligt, skulle vi komme op, da vi ellers kunne blive forgiftet, men vi slap for at stå vagt i den tid. Vi blev sat til at bygge dækninger. Vi byggede også en dækning for løjtnanten. Dækningerne var tre-fire meter under jorden. Vi gravede os ned trin for trin som en trappe. Da vi var dybt nok nede, gik vi ind til siden, og rummet

blev afstivet med tykke planker. Under dette arbejde faldt der en planke ned på min fod. Sanitetsfeldwebel bad mig komme hen i sin dækning, hvor han fik mig behandlet, og om aftenen kom jeg med køkkenet tilbage. Jeg havde mange smerter i foden. Der var blevet ansøgt om orlov, og derfor gjorde jeg mig bedre, end jeg var.

Otte dage efter døde far, så der blev telegraferet til fronten, at jeg straks kunne rejse på orlov. Jeg kom så tidligt hjem, at jeg kunne komme med til fars begravelse den 16. april. Nu tog Bothilde og jeg ringe på. Jeg fik lidt efterorlov, men tiden gik alt for rask, og jeg måtte af sted igen.

Slaget ved Somme

Vi kom til fransk Flandern. Det var ikke en god stilling, men vi havde dog ikke så

To soldater fra 9. jægerbataljon med gasmasker og håndgranater i skyttegrav ved Givenchy. Foto: Institut for Sønderjysk Lokallhistorie.

store tab. Den 21. juli kom vi til Sommeslaget og var der i cirka otte dage, inden vi kom tilbage i to dage, og så derud igen i 3-4 dage. Jes Jessen og jeg var sammen. Der var kun en grøft, som vi kunne være i, men den var snart fuld af døde, som var tildækket med lidt jord. Vi var posten og skulle bringe befaling fra bataljonen til kompagniet. Vi var 20 mand, der skulle besørge posten. Vi skulle selv grave de ti huller, som vi skulle sidde i. Der var 1000 m til bataljonen fra kompagniet, så enhver havde 100 m at løbe. Jeg skulle over til kompagniet med en befaling, mens de to andre blev ved Jes. Da jeg kom derover, angreb de vores stilling, men blev slået tilbage. De sårede sad og jamrede, men vi kunne ikke få dem med tilbage. Da jeg kom tilbage, var vort hul jævnet. Sønderskudt i den ene ende, hvor der sad to, som var blevet begravet af jord. Jes sad i den anden ende, og vi fik dem begge levende ud. De var lidt medtagne af jordmasserne, men kunne selv gå tilbage. Vore geværer og forplejning mistede vi. Bøsser lå der nok af, og vi fandt også lidt at spise. Der kom jo intet køkken ud i mange dage. Vi havde lidt med, men det var svært at få noget at drikke.

Vi ville se, om vi ikke kunne komme lidt dybere ned. Jeg gravede alt, hvad jeg kunne. Man skulle passe på, at man ikke fik hovedet over kanten. Så fløj spaden ud af min hånd og var splintret. »Jeg er såret,« sagde Jes, som sad lige ved mig, og så løb han straks tilbage. Jeg gik tilbage for at se, om jeg ikke kunne finde ham. Jeg traf en sanitær, og de havde båret ham tilbage. Jeg gik hen til en anden kammerat, Jakob Groth. Jeg satte mig ned på kanten af skyttegraven, og vi talte lidt sammen på tysk. Da slog en granat ned lige bag min ryg og begravede mig, men hovedet var dog fri. Heldigvis var det en blindgænger, der ikke eksploderede. Jakob fik mig hurtigt gra-

vet fri, hvorefter vi gik lidt længere til højre, hvor fjenden var ved at angribe, og vi måtte bruge håndgranaterne, men de kom ikke over i vores stilling.

Vi skulle afløses den aften. Et par timer før vi skulle afløses, kom der 22 unge soldater ud til erstatning. De var lige kommet fra garnisonen og havde aldrig været ved fronten. Af de 22 kom kun otte tilbage.

I kan tro, vi drak vand, da vi var kommet så langt væk fra fronten, at vi kunne få noget at drikke. Vi var 67 mand tilbage af kompagniets oprindelige 220 mand. Vi fik lidt ro, men kom snart til en anden stilling i Flandern. Jeg tror, det var i september, vi kom tilbage til Sommeslaget, men på et andet afsnit. Vi havde fået forstærkninger, men var ikke blevet fuldtallige.

Jeg ved ikke, hvor længe vi var der, måske kun ti dage, og vores tab var ikke så store. Det var slemt at komme til stillingen og derfra igen. Vi skulle afløses af 8. Kompagni. Vejene dertil blev altid beskyttet af artilleri, og der kom fire skud fra franskmændene på den vej, hvor vi skulle gå med cirka tre minutter imellem. De, der lå i stillingen, skulle hente dem, der skulle afløse os. Løjtnanten spurgte, om der var frivillige, som ville hente dem, men ingen meldte sig. Så spurgte han mig, om jeg ville. »Nej, ikke frivilligt.« »Du må hellere gå.« Da jeg kom op til dem, spurgte jeg Hauptmanden, om jeg måtte tage befalingen over kompagniet, til vi var kommet i stilling. »Jo gerne,« sagde han. Jeg gjorde holdt 100 meter før og lod dem ligge, indtil de fire granater var kommet på vejen. Så kan I tro, det gik i galop ned i skyttegraven. Alle mand kom derned uden tab. Så sagde Hauptmanden til vores løjtnant, at han havde sendt en god fører. Fjorten dage efter fik jeg Jernkorset. Vi kom godt ud af stillingen. Fjorten dage efter rejste jeg på orlov.

Vi holdt julen 1916 i beredskab. Vi fik nogle gaver og lidt at drikke, men det bedste var, at vi fik breve og pakker fra vore kære derhjemme. Det holdt humøret oppe. Vi lå nogle måneder ved Oisekanalen. Det var en hård vinter. Dette år kanalen var tilfrosset, og vi måtte have reserver ud om natten i mange nætter, da franskmændene lå på den anden side af kanalen. Vi havde en del tab på grund af minerne, der blev kastet over til os, men ellers var det en god stilling.

Kampe ved Arras

Men den tid fik også en ende. Den 4. april 1917 kom vort regiment i kamp ved Arras. Om middagen fik vi marchordre med »Sturmgepäck«. Det er uden tornyster med lidt ekstra levnedsmidler og 200 patroner. Vi lå først i reservestilling nogle timer i en grusgrav, så granaterne gik over os, men der var også 5000 meter til den første linie. Vi troede, at vi skulle blive der om natten, og begyndte derfor at slå teltet op. Klokkeren otte kom der imidlertid besked om, at 4. Kompagni skulle storme en skyttegrav, da 86. var smidt ud derfra. Det var ved at blive mørkt. Vi fik bajonetterne på geværene, og så gik det løs. Vi kom kun et par hundrede meter frem, så blev der blæst til samling. 86. havde selv taget den tilbage, og glade var vi. Vi var på åben mark, så vi skulle grave os ned. Vi havde kun vores små spader, og jorden var så hård, at det tog et par timer. Derpå satte vi os ned med teltpresenningen over hovedet. Heldigvis ramte granaterne et stykke fra os. Nu skulle et par mand fra hver gruppe tilbage efter kaffe. Møller fra Hannover og jeg skulle af sted. Vi fandt køkkenet og kom tilbage med kaffe og brød i god behold.

Så kom der besked, at vi skulle ud i første linie. 1., 2. og 3. Kompagni kom i skyttegraven. 4. Kompagni kom i en forladt artilleristilling, men vi havde dog

dækning, så vi havde det bedre. Vi var også kun lige kommet i stilling, så gik det løs. Den ene byge kom efter den anden, men så var vi også sikre på, de var der. Bøssen var helt varm. »Det er den rene harejagt,« sagde Møller, men vi holdt stillingen. Vi havde et maskingevær ved siden af os, ellers havde vi ikke kunnet holde den. Så faldt vor underofficer. Han stak hovedet over grøften. Jeg sagde det til ham: »Hold hovedet borte fra grøftkantene«. Han fik en kugle i hovedet og var død med det samme. Så faldt maskingeværføreren også, død på stedet, men der var heldigvis en anden, som kunne skyde.

Det blev aften, og vi fik mere ro. Jeg husker ikke, om vi fik noget at spise, men vi havde noget med i reserve. Møller og jeg fik de to døde begravet i et granathul, da det var blevet mørkt. Da vi stod vagt om natten, hørte vi en mærkelig støj uden for stillingen. Det var tanks, men det fik vi først at vide dagen efter. Vi skulle efter kaffe, inden det blev lyst, men nu var det også temmelig roligt. Møller og jeg skulle efter kaffe. Jeg tror ikke, der var nogen af de andre, der ville af sted. Så gik vi og fandt også køkkenet. Møller var en rigtig sporhund.

Vi kom ikke tilbage til kompagniet med kaffe, for inden da gik et slag i gang. Granaterne slog ned rundt omkring os, og kuglerne fra franskmændene sang os om ørene. Vi satte kogekarrene fra os og sprang i et granathul. Da vi ville hente dem igen, var en granat slået ned der. De fik ingen kaffe. Vi gik et stort stykke tilbage, kom ind i en barak og lagde os til at sove. Ude ved fronten kørte der tre tanks langs med skyttegraven og skød alt, hvad de kunne. De tre kompagniførere for 1., 2. og 3. kompagni faldt og andre med dem. Vor løjtnant slap, da han lå i dækning. Så skød 18. artilleri den ene tank i brand, og de andre flygtede.

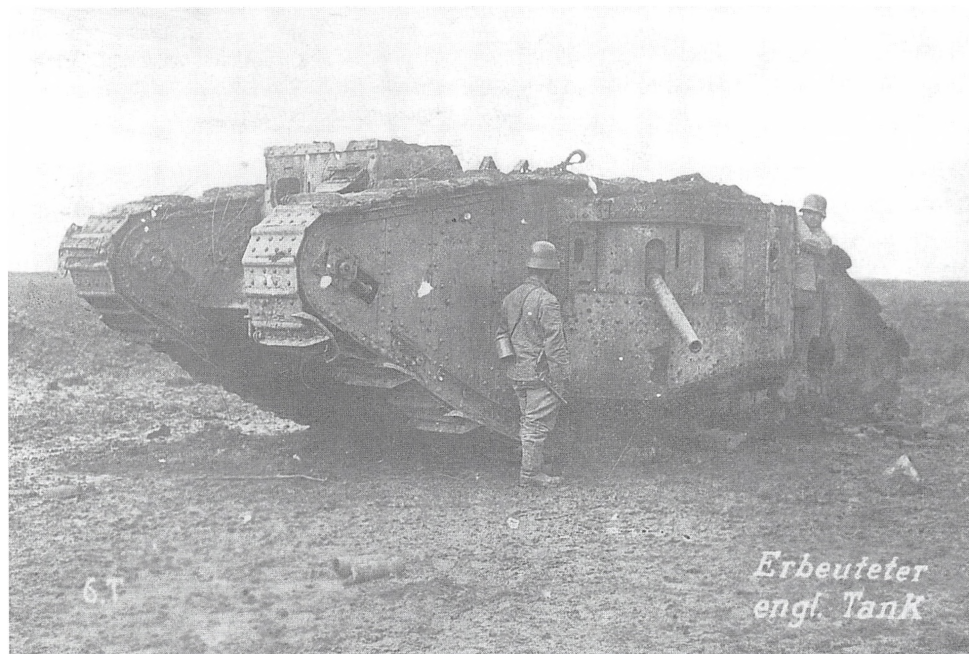
Vi måtte søge efter andre kogekar og fandt dem også. Da det blev aften, gik vi tilbage til køkkenet for at få noget til kompagniet. Vi fik byggrynssuppe, kaffe og vores feltflasker fyldt med snaps. »I tør ikke gå derover«, var der nogen, der sagde. »De er alle blevet taget til fange.« Vi gik derover og råbte hele tiden: »4. Kompagni«. De var gået et stykke tilbage og lå på åben mark i nogle granathuller. De blev glade, da de fik noget at spise, lidt kaffe og lidt snaps.

Vi lå om natten i granathullerne med teltpresenningen over os. Af og til kom der en snebyge. Så kom vi tilbage i reserve og lidt i ro. Der var en fra Rønmø, som kom til at ligge sammen med mig. Han var glad for, at jeg tog mig af ham. Det varede dog ikke længe, så blev jeg bataljonsordonnans. Vi var to, der skulle ud med befalinger fra bataljonen til kom-

pagniet, når det lå i stilling, men det var en forbedring.

En aften kom bataljon-Feldwebel hen til mig for at tale med mig. »Nu har De været længe nok ved fronten, snart tre år«, sagde han. »Hvordan skal jeg komme herfra?« spurgte jeg. »Hvis De sender min kone, hun bor i Kiel, et pund smør og et lille stykke flæsk hver måned, så skal jeg nok sørge for, at De kommer herfra,« svarede han. »Jo«, sagde jeg og fortsatte: »Min broder har hjemme på en nabogård og har fire børn og har opsyn med min gård, må han komme af sted i stedet for?« Det troede han ikke. Enhver var sig selv nærmest.

Nu kom jeg til at køre. Jeg var først ved den store bagage. Det var i stedet for en, der var på orlov. Bagefter kom jeg til den lille bagage, som kom mere ud til fronten. Vi skulle køre materiale ud til

Kampvognen er en af de opfindelser, der blev gjort under krigen, for at skabe en afgørende ændring i stillingskrigen. Tanken blev første gang taget i anvendelse under slaget ved Somme i september 1916. Her betragter tyske soldater en ødelagt engelsk tank. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Tabstallene under krigen var enorme. Under Sommeslaget, som Peter Tygesen skriver om, blev 700.000 tyske soldater dræbt, såret eller meldt savnet. På engelsk og fransk side var prisen 600.000 døde, sårede og savnede for en 12 km fremrykning. På billedet begravnes købmand Sohls søn fra Haderslev på en kirkegård i Moulin. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

fronten og hente de døde hjem, når det kunne lade sig gøre. Jeg har hentet mange døde. Engang, da vi var ude med materialer, blev vi beskudt, da vi kørte hjem. Hestene løb løbsk, og min side-mand fik det ene ben skudt af. Jeg fik dog hold på hestene og kørte ham til saniteten. Benet måtte sættes af.

Nu kom der bud, at Chr. Henrichsen fra Rømø var faldet. Jeg skrev det sørgelige budskab til hans forældre. Kun få dage efter faldt Michal Steffensen. Han var gået frivilligt ud til bataljonen ved fronten med mad. Jeg måtte ud efter ham en tidlig morgenstund. Vi fandt ham liggende ved siden af vejen. Han blev begravet på Menin Kirkegård. Jeg måtte skrive til hans kære derhjemme. Tre måneder efter kom journalist Sorø fra Mordersmaalet. De ville gerne have ham

hjem. Han kom til kompagniet, som lå et stykke længere tilbage. Han ville have kisten åbnet, så han fik den rette med hjem. Jeg kørte ham derned og åbnede kisten. »Jo«, sagde jeg, »ham kan du roligt tage med. Han er, som jeg har kendt ham, blot lidt mørkere i ansigtet.«

I 1917 var jeg hjemme på orlov i fjorten dage, og da jeg kom tilbage, havde jeg fået otte dages efterorlov. »Nej,« sagde Feldwebelen, »De kan da ikke rejse hjem med det samme«. »Jo,« svarede jeg. Jeg havde en sød kage med, som han fik. »Du kan skrive et par dage mere på«. Det gjorde han også. Hvem, der blev glad, det var Peter. Jeg kunne lige være hjemme i otte dage. Den tid gik alt for hurtigt.

Køkkenvognstjeneste

Nu kom jeg til at køre køkkenvognen. Det kunne være slemt, når vi skulle ud med mad, mens de lå ved fronten, men ellers havde vi det godt. Så kom julen 1917. Det var den fjerde jul ved fronten. Jeg var hos mine kammerater i kompagniet, som lå i ro. De havde en dejlig musik, og vi dansede med hinanden. Jeg fik også en dans med Feldwebelen. Min gode kammerat Pétzaga, som var fra Schlesien, var der også. Vi havde tit ligget i dækning ude ved fronten. Engang i 1916 lå vi fire i en jordhule med lidt brædder over. De to var på vagt. Da kom der en mine, der slog igennem taget på det sted, hvor de havde ligget. Pétzaga, og jeg lå i den anden ende. Alt blev pulveriseret, også teltpresenningen, som vi havde for døren, men vi forblev uskadede. »Ja«, sagde min kammerat, »et Guds under«. Jeg havde det godt ved køkkenet. Jeg skrev hjem, at de ikke behøvede at sende pakker med fødevarer foreløbig. Vi fik ikke ret meget, men bedre end dem ved fronten.

Den 4. april begyndte forårsoffensiven med trommeild fra tyskerne. Himmel og jord stod i et. Det var en hård tid ved fronten. Vores afsnit kom også en 20-25 km frem og holdt stillingen i nogle måneder. Vi måtte bagefter med køkkenet. Nu var vi helt derovre, hvor der ikke havde været krig endnu. Køkkenunderofficeren var slagter. Engang var vi med mad og kaffe til kompagniet. Der gik et stort svin i en sti. Det fik vi slagtet i en fart, og jeg var inde i husene, hvor jeg fandt 200 pund hvedemel og 100 pund havre. Det solgte jeg for 110 mark til bataljonfeldwebelen, men delte pengene med køkkenfolkene. De første par dage fik vi lidt bedre mad. Hvedemelet blev hjemsendt til Tyskland.

Jeg fik slet ingen orlov dette forår. Jeg spurgte derfor Feldwebelen, hvorfor jeg ikke fik orlov, der var blevet søgt. »Ja«, sagde han, »den har ligget her længe.

Kom ind og se, hvad der står på den«. Der stod, at jeg ikke havde grund til at komme på orlov, når der var en bror på nabogården, som kunne drive min gård, ifølge Hans Trulsen, amtsforstander. Så forstod jeg, at jeg måtte finde en anden til at stille i mit sted. Jeg skrev hjem til broder Carsten om at få en anden af sted. Samtidig fik de Ede Rask, der var amtsforstander i Hostrup, til at skrive, at hvis jeg ikke kom hjem, måtte jeg gå fra gården. Jeg fik fire uger med det samme. Jeg fik influenza, lige som jeg skulle af sted, men jeg rejste alligevel. Jeg havde en flaske snaps med fra køkkenet, som jeg tømte, inden jeg kom hjem. I Hamborg meldte jeg mig syg og spurgte, om det gik fra min orlov, hvis jeg blev indlagt. Ja, det talte med, og så ville jeg hellere hjem. Jeg lå et par dage i sengen, og så gik det over, men Thilde blev også smittet.

Det var i juni og juli måned. Nu kunne tyskerne ikke længere holde fronten, og de måtte trække sig langsomt tilbage. De allierede fly kom ustandselig. Det var også slemt at få forplejning ud til fronten. Vi kunne klare det hver anden aften. Så havde vi med til to kompagnier i en vogn, som var ladet med mad og kaffe i nogle store krukker. Det var slemt at komme derud. 1. kompagni og 4. skulle af sted en aften. Det gik helt godt først, så vi gjorde holdt ved et hus. Ham fra 1. kompagni kom hen til mig. »Hvad skal vi gøre?«, spurgte han, »skal vi køre derud?«. »Ja«, sagde jeg, »de skal have noget at spise.« Så kørte jeg. Han stak sin fod under hjulet på min vogn med vilje, så han ikke kunne komme med. Så kørte jeg og min sidemand videre. Vi kom ikke langt, før han blev såret i armen. Han sprang af og løb tilbage. Nu kørte jeg videre alene. Jeg kom ikke 100 m frem, da den ene granat efter den anden slog ned ved os. Den ene hest faldt, og vognen var knust mange steder. Jeg

sprang af vognen og holdt tømme i den ene hånd for at styre den anden hest, som var helt vild. Jeg kunne ikke komme videre. Jeg fik løsgjort den ene hest og tænkte, at jeg ville have den med tilbage. Da jeg var ved at trække den bort, sprang den anden hest på benene og skreg, som jeg aldrig har hørt en hest skringe. Jeg gik tilbage og fik den løst fra vognen, og med en i hver hånd trak jeg mig tilbage med dem. Den ene granat efter den anden slog ned tæt ved os. Jeg snakkede med dem, at de skulle være rolige. Det var, som om de forstod mig. Jeg sendte en bøn op til Gud, og han har sikkert været ved min side. Da jeg kom længere tilbage, red jeg på den, som ikke var såret. Vi havde 8-10 km tilbage men jo længere tilbage vi kom, jo mere roligt blev det. Hesten kunne stå, da den kom hjem, men blødte alle steder, så dyrlægen kom dagen efter. Hesten havde 17 huller. Nogle kunne han trække splintrede knogler ud af. Den kom på lazaret og døde to dage efter. Jeg fik et skud igennem frakken. Jeg talte bagefter med nogle fra kompagniet. De fortalte mig, at det var godt, at jeg ikke kom der den aften, for der var faldet en større granat, der havde lavet et hul så stort som en mergelgrav.

Jeg fik en anden hest, men kompagnierne var nu så små, at vi måtte dele dem. Jeg kom til 12. kompagni og fik en anden Feldwebel og kom til at køre pakvognen. Der kom vi ikke så meget ud til fronten. Vi skulle hente de døde om natten, når vi kunne få dem med tilbage. Det var vist midt i oktober, da jeg lå i Cambrei, at jeg kom til at tale med Hans Baysen fra Gastrupgård. De skulle ud til fronten. Han sagde til mig: »Jeg kommer ikke tilbage«, og jeg svarede: »Du skal ikke se så sort på det.« Men det kom til at stemme. Han faldt samme aften.

Nu kom den befaling, at de, som var ved bagagen og ikke var gift, skulle til

fronten. Jeg var en af dem. Jeg husker ikke datoen, men det var sidst i oktober. Jeg havde været bataljonsordonnans og skulle være det igen. Jeg kom med nogle soldater, som skulle ud til fronten, men det skete altid, når det var mørkt. Bataljonen lå altid et lille stykke bag fronten. Jeg kom derover og meldte mig hos løjtnanten. »Udmærket«, sagde han, »det ene kompagni ude ved fronten har ingen mad fået«, om jeg ikke kunne gå tilbage og få dem til at sende mad derud. »Ja«, sagde jeg, »nu har jeg gået i to timer og er træt. Kan der ikke komme en anden af sted?«. »Nej, du kender vejen. Du kan få en cykel«, svarede han. »Jamen, jeg er kun kommet den vej en gang i aften, og det var mørkt det meste af tiden«. Men jeg måtte af sted. Jeg fik cyklen med. Lidt kunne jeg cykle, men det er ikke nemt at cykle, når det er mørkt, og man intet lys kan tænde. Jeg kom til køkkenet, hvor de mente, at alle havde fået, men det havde de ikke. Efter en times tid kunne vi køre. Vi fik en hest for vognen, og en underofficer kom med. Cyklen kom op i vognen. Da vi kom ud, hvor bataljonen lå, var der endnu en kilometer ud til fronten. Der faldt af og til en granat. »Nu kører vi ikke længere«, sagde underofficeren. »Jo«, sagde jeg, »vi kører helt derud«. Men enden blev, at vi måtte lade det hele af vognen. Så slog en granat ned tæt ved os, og hesten løb med vognen ind over marken, der var fuld af lutter granathuller. Vi kunne kun se den et lille stykke. Det var mørkt. Underofficeren gik tilbage, men jeg gik til bataljonen og fortalte løjtnanten, hvordan det hele var gået til. »Jeg kan ikke mere nu«, sagde jeg. Så fik han et par andre til at bære det ned. Jeg fandt et granathul på marken, for der var ingen skyttegrave mere, men der lå en dyne, så jeg sov helt godt i nogle timer.

Mod enden

Bryllupsbillede af Bothilde og Peter Tygesen den 5. marts 1919. Foto: Privat.

Næste morgen skulle løjtnanten og jeg ned til kompagnierne ved fronten for at se, hvordan det stod til. Heldigvis var der temmelig roligt, og vi kom godt tilbage. Jeg fortalte ham, at inden fire uger var krigen forbi. Hvordan kunne jeg

komme på det? spurgte han. »Jo, for så har Tyskland tabt krigen.« I skulle have set hans ansigt. Han troede, Tyskland endnu kunne vinde. »Nej«, sagde jeg, »lad os tale en anden gang, når vi kommer godt herfra«. På hjemrejsen talte jeg

med ham. »Hvad siger De nu, hr. løjtnant?«, spurgte jeg. »Ja,« sagde han, »De havde ret«. Da vi kom ude fra kompagnierne den morgen, talte vi om, at vi vist snart burde trække os længere tilbage. »Ja«, sagde jeg, »ellers kommer vi i fangenskab.« Og det gjorde vi så. Vi lå i en hulvej. Om natten blev der taget mange tusinde til fange. Jeg spurgte den gamle Feldwebel, om han ikke kunne tale med den anden Feldwebel, så jeg kunne komme til at køre. De sagde, at de ikke kunne undvære mig.

Nu måtte vi trække os tilbage hver nat. Om dagen kastede flyvemaskinerne bomber over os. Det gjorde de også om natten, men da kunne de ikke se os. Den 10. november, lidt før vi kom i kvarter, faldt bomberne tæt ved os. Vi sprang af og holdt hestene ved hovedet, men det gik godt. 50 m længere fremme lå et par mand og tre til fire heste døde. Vi gik mindst 20 km tilbage den nat. Vi kom i kvarter tæt ved grænsen mellem Frankrig og Belgien.

Det blev ikke til megen søvn. Vi kunne mærke, at der var noget i luften. Næste dag, den 11. november kl. 11, kom meddelelsen om, at der var våbenstilstand. Den glæde, som opstod, kan jeg ikke beskrive. Nu var der håb om, at vi kunne komme hjem til vore kære igen. Om eftermiddagen begyndte de atter at skyde. Vi måtte have alle posterne ud, men det var tyskerne, som sprængte ammunitionen, så de blev trukket tilbage. Den 12. om morgenen kl. 9 gik turen hjemad med højt humør og med regimentsmusikken i spidsen.

Da vi kom gennem byen, var det belgiske flag til tops i alle huse. Belgierne stod i dørene og grinte af os. Der var højt humør overalt på hjemrejsen. Vi skulle nå langt hver dag, da englænderne var lige i hælene på os. De ville også bestemme. Med forplejning gik det helt godt. Vores bataljon havde 16 køer med. Hver

anden dag blev der slagtet og fordelt mellem kompagnierne. De var jo ikke så store mere.

Vi gik omtrent 600 km. Vi kom helt op i Westfalen, så gik soldaterrådet til divisionskommandøren og sagde, at vi ikke ville gå længere. Et par dage senere kom vi med toget. De unge skulle blive der noget længere. Den 13. november kom vi til Lybæk, hvor formanden for soldaterrådet med det røde flag på brystet holdt en stor tale for os. Vi tænkte, hold bare op, så vi kan komme i kvarter. Den 14. november skulle vi afluses, men da vi kom dertil, ville mandskabet ikke gøre det. Så trådte Hauptmann Thomsen fra Skærbæk til (en broder til dr. Lausten Thomsen) og skældte dem ud. Han sagde: »I har gået herhjemme og ikke været med i krigen. Så meget kunne I dog have tilovers for jeres kammerater«, og det hjalp. Vi blev rensset for lusene. Vi måtte rejse hjem den 15. november. Min kammerat og jeg spurgte Feldwebelen, om vi ikke måtte rejse til Hamborg. Det fik vi lov til. Vi fik vore papirer, og jeg tror, vi fik 50 mark. Næste morgen steg vi på toget til Hamborg og kom til Tønder om eftermiddagen den 15. november. Jeg gik ned til broder Thomas, hvor jeg fik noget at spise. Derefter gik jeg til Korntved. Den glæde, der blev, da min kæreste og jeg igen kunne være sammen, kan enhver nok tænke sig til. Jeg havde været hjemme på orlov otte gange, men tiden løb alt for hurtigt. Nu kunne jeg blive hjemme. Jeg blev til den næste dag, og om formiddagen kom jeg hjem til Stenbjerg. Moder blev så glad, at hun græd af glæde.

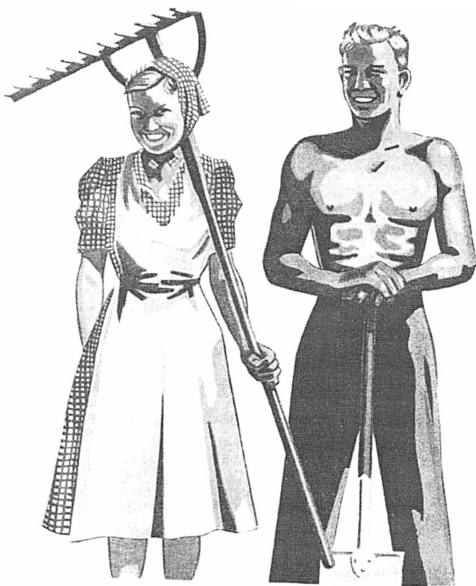
Den 17. december var det min fødselsdag, nu kunne jeg fejre den hjemme. Så kom julen 1918, som jeg igen kunne fejre sammen med mine kære derhjemme, og den 5. marts 1919 holdt Bothilde og jeg bryllup.

Den danske Lands Arbejds Tjeneste - LAT

Af FRANTS JENSEN

I februar/martsnummeret af Sønderjysk Månedsskrift 1998 bragte vi Sofie Petersens artikel »Nazilejren - LAT/2: Rejsby« om de nazistiske ungdomslejre »landsarbejdstjenesten«. Fra Frants Jensen har vi modtaget nedenstående artikel, der rummer en række supplerende oplysninger om den national-socialistiske landsarbejdstjeneste.

I det følgende vil jeg forsøge i korthed at gennemgå de historiske kendsgerninger vedrørende den danske Lands Arbejds Tjeneste (LAT). Artiklen er en forløber for en senere bogudgivelse, hvortil jeg stadig mangler enkelte historiske oplysninger og genstande til illustrationer.

»Arbejdstjeneste er Ærestjeneste« lød det på LAT's propagandamateriale. Illustration: Frants Jensen.

For helhedens skyld vil jeg påpege, at der skete store ændringer fra de første planer og tanker om en landsarbejdslejr og frem til det, man fik udviklet. Et var teori, noget andet blev realiteterne. Man skal derfor være klar over, at der ikke i korthed kan optegnes klare linier for politiske og ledelsesmæssige forhold i Den danske Lands Arbejds Tjeneste, forkortet LAT. Udviklingen gennem de fire år (1940-44) medførte ændringen og udvikling også inden for LAT.

Der er brugt mange citater fra LAT's egne materialer, for at læseren selv kan danne sig et indtryk af, hvad man på det pågældende tidspunkt kendte til og havde for intentioner, holdninger mv. og i datidenssprogbrug. Som eksempel brugte man ordene »mand« og »pige«, og ikke ordet »kvinde«. Dengang var man pige til, man blev gift.

LAT's idegrundlag

L.A.T. blev oprettet af DNSAP (Danmarks National Socialistiske Arbejder Parti) i september 1940 som en organisation under partiet. Som det var tilfældet med partiet, forsøgte man at lægge stor afstand til det tyske parti og dets arbejdstjeneste (RAD). Man påpegede, at der var tale om en dansk »udgave«, der tog udgangspunkt i og til dels fungerede parallelt med den tyske RAD. Der blev aldrig tale om en direkte kopi eller styring fra Tyskland, selvom man fik store økonomiske tilskud via RAD.

Bagmanden var sysselleder F. O. Jørgensen, der senere blev landsarbejdsfører. I partibefaling nr. 1-41 fastlagde

Gymnastik på førerskolen i Hellebæk. Foto: Frants Jensen.

DNSAP rammerne for LAT. Arbejdstjenesten henvendte sig primært til unge i alderen 18-25 år, men enkelte har dog kun været 16 år og andre midt i 40'erne. Det var dog ikke en betingelse for optagelse, at man var medlem af DNSAP. Den organisatoriske ide var at oprette et specielt udskrivningsvæsen for piger og mænd ved det fyldte 18. år og få gjort arbejdstjenesten pligtig for alle unge i Danmark, men så vidt nåede man aldrig.

F. O. Jørgensen havde flere planer for arbejdstjenestens arbejdsområder. Mændene skulle beskæftiges med hede- og inddæmningsarbejder i samarbejde med Det danske Hedeselskab, forestå mergel- og tørvegravning, plantning af skovområder samt dræningsarbejde. Pigerne skulle »lære husmoderens og moderens gerning«. LAT's egen definition af formålet: »Arbejdstjeneste er en opdragende og karakteruddannende skoling for et lands ungdom.

Det er et middel til at lære et folk respekten for håndens arbejde. Det er vejen frem til at skabe et større, et rigere, et lykkeligere Danmark.

Arbejdstjeneste er ÆRESTJENESTE«.

Ungpigefører Karen Søgaard Olsen udtalte, at målet med tiden i arbejdstjenesten var: »Af unge, ubekymrede piger at skabe mennesker, der har lært at forstå tidens fordring, der med lyst livsmod kan mestre deres eget liv og samtidig er med til at skabe det store fællesskab i folket.«

Uddannelsesforløbet var i starten planlagt med følgende indhold. Deltagelsen omfattede frit ophold, fri kost, frit arbejdstøj og en mindre løn på 5,- kr. hver tiende dag. Under opholdet blev der bl.a. undervist i fagene danmarkshistorie, geografi, politik, dansk, hjemstavnslære, sang, barnepleje, sy- og strikning samt samaritergerning. Den praktiske del foregik som drift og vedligeholdelse af lejrene samt udstationering hos

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

Udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland

Redaktion:
Kim Furdal
Carsten Porskrog Rasmussen
Lennart S. Madsen

75. årgang
1999

Indhold

<i>Gregersen, Hans Valdemar: Præsten Holten Lützhøft i Bylderup 1851-64</i>	12
<i>Bach, Birgit Møller, Hanne Christensen og Claus Thomsen:</i>	
<i>Postholdergårdens have i Aabenraa</i>	48
<i>Berg, Annemette Løkke: En tysk roklub i Aabenraa</i>	67
<i>Blinkenberg, Andreas: Råstofindvinding i Sønderjylland</i>	145
<i>Christensen, Hanne, Claus Thomsen og Birgit Møller Bach:</i>	
<i>Postholdergårdens have i Aabenraa</i>	48
<i>Eisenschmidt, Silke og Nis Hardt: Gravhøje under marken</i>	170
<i>Foss, Pernille: Østerende Hede</i>	195
<i>Furdal, Kim: Tre daguerreotypier fra Schackenborg</i>	150
<i>Furdal, Kim: De lokalhistoriske årbøger 1998</i>	178
<i>Furdal, Kim og Henrik Møller: Spritbådene på Flensborg Fjord</i> - et stykke folkekultur	321
<i>Grinder-Hansen, Poul: Kirken i Sønderjylland i Middelalderen</i>	245
<i>Guldberg, Mette: Jydepotter til Sønderjylland</i>	80
<i>Hardt, Nis og Silke Eisenschmidt: Gravhøje under marken</i>	170
<i>Jensen, Frants: Den danske Lands Arbejds Tjeneste - LAT</i>	315
<i>Jensen, Mette Kristine: Kalkmalerierne i Broager kirke</i>	201
<i>Jørgensen, Erik og Amy Lewring: Høje og stentuer</i>	74
<i>Kaiser, Birgit: Knipling i Vonsild i 1600-årene</i>	271
<i>Knudsen, Metha og Kristian: Søbergs Have</i>	53
<i>Lauridsen, Inger: At genskabe en »stedets ånd«</i>	35
<i>Lauterbach, Walter: Omkring Markedspladsen - 1. del</i>	3

<i>Lauterbach, Walter: Omkring Markedspladsen - 2. del</i>	84
<i>Lewring, Amy og Erik Jørgensen: Høje og stentuer</i>	74
<i>Madsen, Lennart S.: De middelalderlige købstæder i Nordslesvig</i>	236
<i>MariEGAARD, Helge: Museumshaven på Høkkelbjerg ved Christiansfeld</i>	57
<i>Mortensen, Lars Froberg: Middelalderens skibsfart i det danske Vadehav</i> ...	280
<i>Møller, Henrik: Det ukendte Møgeltønder</i>	137
<i>Møller, Henrik og Kim Furdal: Spritbådene på Flensborg Fjord</i> - et stykke folkekultur	321
<i>Nørregaard, Arne: Indberetning fra en alsisk præst i 1600-årene</i>	163
<i>Poulsen, Bjørn: Bønder og jord i sønderjysk middelalder</i>	255
<i>Rasmussen, Carsten Porskrog: Adel i Sønderjylland i Middelalderen</i>	227
<i>Rasmussen, Vagn: Ørbyhage Formsand</i>	131
<i>Schultz, Knud: Norsk soldat i Treårskrigen</i>	99
<i>Steensen, Thomas: »Sprachenland Nordfriesland«</i>	109
<i>Thomsen, Claus, Birgit Møller Bach og Hanne Christensen:</i> <i>Postholdergårdens have i Aabenraa</i>	48
<i>Tonn-Petersen, Anette: »Og grøntsager havde vi i haven«</i>	43
<i>Tygesen, Peter: En sønderjydes oplevelser i krigen 1914-1918</i>	303

Faste rubrikker

Det sker - på nordslesvigske museer	28, 60, 92, 124, 156, 189, 220, 264, 297, 328
Set og sket i grænselandet - Grænselandskronik (Eskild Bram)	19, 115, 211, 287

Bagsiden om forsiden

Ses vi it før, ses vi te Klostermærken (<i>Elsemarie Dam-Jensen</i>)	32
En sønderjysk have på Frilandsmuseet (<i>Mette Skovgaard</i>)	64
Tyske gymnastikforeninger i Sønderjylland (<i>Frank Lubowitz</i>)	96
De nordiske frivillige i Treårskrigen (<i>Axel Johnsen</i>)	128
Grus - en sønderjysk eksportvare (<i>cpr</i>)	160
Storstensgrave (<i>Erik Jørgensen</i>)	192
Kalkmalerier i Sønderjylland (<i>lsm</i>)	224
Sønderjylland i Middelalderen (<i>Esben Albrechtsen</i>)	268
Fiskeri fra Vesteregnet (<i>Poul Holm</i>)	300
Brændevin – rygraden i byernes næringsliv (<i>Lars N. Henningsen</i>)	332

Redaktionens signaturer: *kf* = Kim Furdal, *cpr* = Carsten Porskrog Rasmussen, *lsm* = Lennart Secher Madsen.

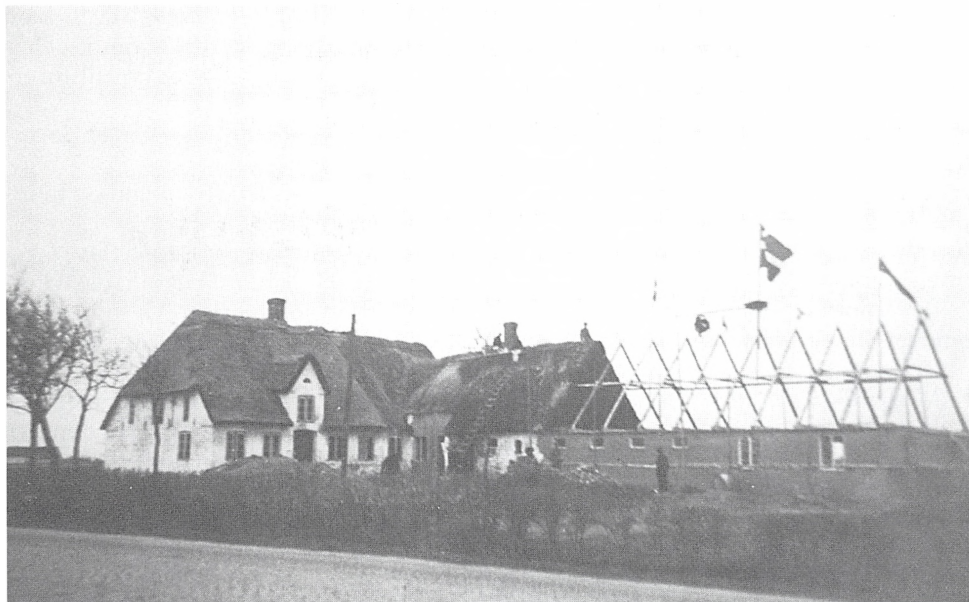
Bognyt

1848 - det mærkelige år, red. Claus Bjørn (<i>Axel Johnsen</i>)	127
Borderline CD fra Lundgård Music-production (<i>Elsemarie Dam-Jensen</i>)	298
<i>Bjørnvad, Anders: 1940-1945 (Inge Adriansen)</i>	298
<i>Bruun, Jens: Fra Skabelse til Himmelfart. Jes Jessens Billedbibel i Løjt Kirke 1785, (Jens Kristian Krarup)</i>	266
Foreningsarkiver fra Sønderjyllands Amt og Sydslesvig, red. Kim Furdal (<i>lsm</i>)	326
<i>Friis, Torsten: Forsvaret af Ribe og togtet mod Tønder 1848 (Troels Rasmussen)</i>	191
<i>Hamer, Hans-Ulrich: Die schleswig-holsteinische Erhebung im Leben von Harro Harring (Axel Johnsen)</i>	63
<i>Hansen, Svend Irgens: Journalist fra Hækkerup til Haderslev (René Rasmussen)</i>	222
Hjemmeværnsdistrikt 34 Aabenraa 1949-1999, red. Holger Dandanell (<i>kf</i>)	219
Hvad finder jeg på Landsarkivet, udg. Landsarkivet for Sønderjylland (<i>Bent Vedsted Rønne</i>)	327
<i>Høst, Lisbeth Vestergaard: Det Ene Fornødne (Jens Kristian Krarup)</i>	30
<i>Jensen, Niels Jørn: Nyt fra Vestfronten (Annemette Løkke Berg)</i>	267
<i>Jessen, Marie C.: Lild Jes Høkke (Elsemarie Dam-Jensen)</i>	331
Krig og kærlighed i 1864, red. Inge Adriansen (<i>Erik Strange Petersen</i>)	218
<i>Kühl, Jørgen: Nationale mindretal ude i Europa (Troels Rasmussen)</i>	299
<i>Larsen, Kaj Elkjær: Tønder Skakklub 1922-1997 (kf)</i>	31
<i>Lengsfeld, Klaus: Halligleben um 1900 (kf)</i>	266
<i>Lorek, Sabine: Rechtsabrechnung - Retsopgør (Frank Lubowitz)</i>	218
<i>Madsen, Knud: Tønder Bibliotek 75 år (Jesper Bolund Nielsen)</i>	94
<i>Meisler, John: Ringen fri Haderslev Athlet Klub og I. K. Semper's historie gennem 75 år 1923-1998 (kf)</i>	62
<i>Nielsen, Knud Schmidt: Trøjborg - borg og mennesker (cpr)</i>	223
Nordslesvigske Præstearkiver, 101. Ullerup Præstearkiv, red. Georg Rasmussen (<i>cpr</i>)	223
Og det kalder man at være civiliseret. Hans Lorenzens dagbog fra Første Verdenskrig, red. Inge Borup (<i>Inge Adriansen</i>)	190
<i>Rasmussen, Knud: General de Meza og den dansk-tyske krig 1864 (Inge Adriansen)</i>	30
<i>Rasmussen, Troels: Sådan kørte man dengang (Steen Ousager)</i>	158
<i>Rasmussen, Vagn og Villy Staub: Historier fra Ørbyhage (Britta Bargfeldt) ...</i>	222
<i>Rolfs, Claus Christian: Højer sogns og flækkes historie (kf)</i>	159
<i>Schmidt, Rosa og Sven Stigø: Rømodæmningen 50 år (kf)</i>	94
SSW - Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998, red. Lars N. Henningsen (<i>Jørn Buch</i>)	126
<i>Staub, Villy og Vagn Rasmussen: Historier fra Ørbyhage (Britta Bargfeldt)</i>	222
<i>Stigø, Sven og Rosa Schmidt: Rømodæmningen 50 år (kf)</i>	94

<i>Svensson, Bjørn</i> : Opgør med fjendebilleder (<i>Hans Schultz Hansen</i>)	95
Sydslesvig - med Lille Klaus på besøg hos det danske mindretal. Udg. Dansk Generalsekretariat (<i>kf</i>)	190
<i>Thalund, Henning</i> : Kirkeskibe i Haderslev Stift (<i>lhm</i>)	331
Trøjborg gods 1738, red. Knud Schmidt Nielsen (<i>cpr</i>)	327
<i>Ussing, Henrik</i> : Det gamle Als (<i>kf</i>)	299
<i>Weitling, Günther</i> : Die Geschichte der Kirche in Ost-Jeypore 1924-1964 (<i>Carl Christian Jessen</i>)	327
<i>Winther, Oluf Holm</i> : Med tryk på Haderslev ind i det næste årtusinde (<i>René Rasmussen</i>)	159
Aabenraa amt 1920-32. Aabenraa-Sønderborg amt 1932-72. Aabenraa amtsråd 1920-70. Udg. Landsarkivet for Sønderjylland (<i>René Rasmussen</i>)	62

Stedfortegnelse

Adsbøl sogn 233	Hønsnap 149	Tørning 117, 226
Aller Å 232	Kappelen 321	Vonsild 271f
Arras 308	Kruså 123	Uge 146
Bjolderup 227	Løgumkloster, 2ff, 84ff	Uldal 74ff
Broager 178, 201	Løjt 25	Vojens 212
Bylderup 12, 15, 16	Moulin 310	Ørbyhage 131ff
Brovold 236	Møgeltønder 137ff, 291	Øsby 256
Brøns 253	Nørre Sejerslev 34, 64	Øster Lindet 53ff, 228
Cathrinesminde 43ff	Nørrevold 232, 259	Østerende Hede 195ff
Dybbøl 98	Padborg 293	Aabenraa 48ff, 67ff, 236
Emmerlev 277	Ravsted 288	Årøsund 102
Endrupskov 228	Rejsby 315, 317, 319	Åstrupbro 104
Fanø 281	Rinkenæs 170	
Flensborg 19, 107, 121	Rugbjerg 180	
Fredericia 22	Rødning 185	
Frøs herred 260	Rødekre 130, 147	
Frøslev 287	Rømø 294	
Givenchy 306	Rørkær 272	
Gram 235	Schackenborg 150ff	
Gråsten 182, 216	Sild 281	
Haderslev 66, 101, 115, 181, 194, 211, 230f, 232, 236, 237, 239, 243, 245, 248, 251	Skrydstrup 258, 293	
Hedeby 245	Slesvig 245	
Hellebæk 316	Starup 246, 261	
Hyrup 214, 255	Sødam 257	
Højer 28, 35ff	Sønderborg 234, 236f, 290	
Høkkelbjerg 57f	Tandslet 163ff	
	Trøjborg 116	
	Tønder 213, 236, 240f, 286	

Rejsegilde for tilbygningen til arbejdslejren LAT/2 i Rejsby. Foto: Frants Jensen.

primært landbefolkningen som gratis hushjælp. Efter et stykke tid i LAT-uddannelsen blev der afholdt en ceremoni, hvor man afgav et løfte og fik udleveret et emblem. Pigerne afgav her følgende løfte:

»Vi lover Moder Danmark for Slægts og Rigets Vel
For Folkefællesskabets rene Liv og Vækst

for Enheds - Tankens Fyldest ved vore Hænders Værk

for Fælles - Aandens Styrke ved Tankens fælles Tro

at løfte Dagens Byrde og bygge Danmark op

I Troskab vil vi handle i Pagt med Løftets Ord

og samme Aand, som skænkede vort Folk dets Evighed.

Frivilligt tog vi Valget, som er os dobbelt kært

fordi vi blev en Medhjælp for Rigets ranke Søn.

Ved Arbejdspigens Ære er dette Løfte gjort«.

Eksempel på kursusopholdets forløb

I Ravnstruplejren var deltagerne inddelt i fem hold med skift efter 14 dage. Første hold havde havetjeneste, andet hold køkkentjeneste, tredje hold folketjeneste, fjerde hold vasketjeneste og femte hold hus-tjeneste.

Der var sengetid kl. 22 og flaghejsning kl. 7 om morgenen, hvor man sang »Vift stolt på kodans bølge«, hvorefter der var morgenmad bestående af havregrød, brød, marmelade og kaffe. Kl. 11:30 var der middag og kl. 15:00 kaffe med brød og smør. Aftensmaden blev serveret kl. 19. Endvidere blev der holdt kammeratskabsaften en gang om ugen.

En del rejste på opfordring af DNSAP til Aussendienst ved RAD i Tyskland. Man havde planer om at få danskere uddannet ved RAD for herefter at komme til Danmark og udbygge den danske

arbejdstjeneste bl.a. med en føreruddannelsesskole i Hellebæk.

I DNSAP's stabsbefalinger kan man følge en løbende udvikling inden for organisationsopbygningen. I nr. 1-42 blev kontingentet til DNSAP for LAT pigefører sat til 1 kr. pr. måned og for arbejds-piger til 50 øre pr. måned. I nr. 7-42 foreskrives det, at LAT nu skal skrives uden punktum.

Betegnelsen »Lejr« blev i nr. 18-42 ændret til »Pigelejr« og »Lejrchef« til »Lejrfører«.

Med nr. 23-42 blev der under LAT-staben oprettet et stabskontor for LAT's kvindelige ungdom, og der blev udbygget med en afdeling for opdragelse og uddannelse. I nr. 24-42 blev det bestemt at pigeførere og ungpigeførere skulle tiltales med grad, og kammeratskabsførere skulle tiltales med for- og efternavn mens arbejds-piger skulle tiltales med fornavn.

Det store brud med DNSAP, som på dette tidspunkt var et parti med intern splittelse, kom i partibefaling nr. 11-43. Med den blev Arbejds Tjenesten udskilt fra partiet fra og med den 15. september og fortsatte fra samme dato som selvstændig organisation med landsarbejdsfører F. O. Jørgensen som fører. Omkring dette tidspunkt gik man over til forkortelsen »AT«.

Man udgav et selvstændigt blad »LAT bladet«, som udkom fra oktober 1942 til og med nr. 12, september 1943. En del hæfter og artikler om LAT findes i de forskellige blade og aviser med tilknytning til DNSAP. Det vides også, at der blev lavet to film om LAT, men hvor de er blevet af, vides ikke.

Lejre

Landsarbejdstjenesten havde stabskontor Rosenvængets Allé 30 i København. Ledelsen bestod af F.O. Jørgensen, Johan Hansen, Averbhoff Gerda Dahl Nielsen og Birthe Jørgensen.

Lejren i Hellebæk kaldet »Palæet« blev oprettet den 15. april 1942 som pigelejr K2, men blev senere lavet om til førerskole for LAT.

LAT 1/F1 »Ravnehus« var en førerskole ved Harreskoven.

Lejrene var opdelt for mænd og kvinder. Mændene var på:

LAT/1 »Cimbrerhytten« blev også brugt af NSU (Nationalsocialistisk Ungdom) til bl.a. sommerlejr.

LAT/2 i Rejsby blev for mændene en af de førende lejre. DNSAP/LAT fik gården stillet til rådighed af et partimedlem (Familien Boldt). Oprettes december 1941, og 3/1-42 påbegyndes indretningen.

LAT/3 i Øster Løgum, der blev startet i forår 1942 og rømmet igen den 30. april 1943.

LAT/4 »Stenalt« herregård ved Randers, var ejet af godsejer Blach. Her blev der afholdt LAT's dage den 29., 30. og 31. maj 1942. Lejren blev nedlagt den 30. juni 1943.

Pigerne var på følgende lejre: LAT/K1 »Egelund« med tilhørende plantage på syv td. land grønsagsjord og frugttræer. Gartner A. Frank og tre mænd istandsatte lejren fra den 25. september 1941. Der var plads til 15 piger. Første hold var på lejre fra 15. november 1941 til 1. april 1942 I dag fungerer Egelund stadig som Ungdomslejr.

LAT/K2 »Ørum Sognegaard« i Ravnstrup, var en gammel fattiggård, ejet af godsejeren på Nørre Ravnstrup gods, Holger Nielsen. Lejren startede den 1. juni 1942. Første hold var primært piger fra Hellebæklejren samt enkelte, som var med på Egelund, der nu blev forfremmet til førere.

LAT/K3 »Næbs Mølle«, var i funktion fra januar 44. Lejren blev lukket i marts/april 1945 og blev fra 1945 omdannet til børnehjem.

Arbejde på LAT/2 i Rejsby. Foto: Frants Jensen.

LAT's tjenestegrader

Deltagerne på LAT's arbejdslejre havde tjenestegrader. For mændenes vedkommende havde LAT følgende tjenestegrader:

Arbejdsmand,
Tropsfører og overtropsfører,
Vagtmester og overvagtmester,
Feltmester og overfeltmester,
Arbejdsfører og overarbejdsfører,
Generalarbejdsfører og
Landsarbejdsfører.
Hertil kom musik-, læge-, teknisk- og
forvaltningstjeneste.

Piger havde ikke et tilsvarende antal tjenestegrader, men der var tjenestegrader som:

Arbejdspige,
Kammeratskabsfører,
Ungpigefører,
Pigeunderfører,
Pigefører og
Stabspigefører.

Emblemer og kendetegn

Som hue- og ærmemærke havde mændene en spade omgivet af grankviste i V-form og et hagekors. Mærket findes både i stof og metal. Rangen blev vist ved skulderstykker og kravespejle med kogler og sølv-guldkanter. Uniformen til førere var en grøn militærlignende med ridebukser og skråhue. Andre bar sort arbejdstøj med tilhørende kasket eller kakiskjorte med tilhørende bukser. Den økonomiske situation gjorde det tillige nødvendigt at bruge privat tøj.

Havde man været på kursus i den tyske RAD, kunne man bære emblemer herfra sammen med de danske.

Pigerne bar som halsbroche symbolet fra Egtvedpigens spænde, der i en lidt fortegnat udgave var forsynet med det gamle sværstikker (hagekors) symbol.

Rangen kunne ses på farven i brochen og ikke på farven på uniformens lomme, som det fejlagtigt står i LAT's tidlige materiale. Arbejderpigerne havde en

jernudgave, kammeratskabsførere grøn ring, Ungpigernes og Pigeunderførernes brocher kendes ikke.

Pigeførernes brocher var forsvøvet med en rød ring, mens stabspigeførernes var forgyldt. Brochen blev i en senere udgave lavet om til en firkant med kornneg og guldhorn med teksten »AT« og hagekorset blev fjernet.

Pigerne på LAT bar en »V«nål med guldhorn og hagekors. Den blev muligvis båret i stedet for et almindeligt DNSAP emblem.

Uniformen var en grøn, ulden spadseredragt med skråhue, kjole i småt rød/hvidtørnet med forklæde og tørklæde, samt mørkeblå anorak. Der blev dog også brugt hjemmelavet og til dels privat tøj på lejrene. På billeder ses grankviste og »kantbånd« på uniformernes jakkevers. Hvilken rang viser de? Hvem kan give svaret på dette?

Afslutning

Den danske Landsarbejdstjeneste LAT, senere AT, blev opløst på et møde i Nebs Mølle den 18. juni 1944, da der ikke længere var personale eller penge til at opretholde organisationen.

Partiet havde ikke flere penge, og man havde frasagt sig den økonomiske støtte fra tysk side. Muligvis var RAD's leder, Scheifarth, blevet pålagt besparelser, og

Dr. Best i Danmark var ikke indstillet på at afhjælpe den økonomiske situation. DNSAP var samtidig under stor intern splid og opløsning, da Frits Clausen ikke havde slået igennem ved valget i marts 1943, og andre i partiet mente, at de kunne gøre det bedre.

Det skal bemærkes, at ingen under retsopgøret blev dømt alene for deltagelse i arbejdstjeneste, men en stor del af de mandlige deltagere fortsatte efter endt LAT-ophold i tysk militærtjeneste i den danske, frivillige enhed Frikorps Danmark og blev dømt for dette. Enkelte LAT-piger fortsatte som frivillige Rødekorssøstre i Tyskland og på fronterne, beskrevet af Carla Christensen i bogen »Med Søster Carla til fronten«, der udkom i 1998.

LAT/AT må ikke sammenlignes med den danske Statsarbejdstjeneste, hvor unge blev pålagt af kommuner/arbejdsløshedskasser at deltage i som bl.a. Sølystlejren i Jyderup. Denne arbejdstjeneste fik aldrig noget videre omfang og gik i opløsning 1945/46. En del af lejrene blev siden lavet om til børnehjem og ungdomsinstitutioner.

Billedet af landsarbejdstjenesten er endnu ufuldstændigt. Nye oplysninger og rettelser kan under fuld diskretion rettes til forfatteren, Havbakken 96, 6700 Esbjerg, tlf: 75115559

Mændenes emblem: en spade med hagekors og kviste i V-form. Illustration: Frants Jensen.

Pigernes emblem: et guldhorn og kviste i V-form, der samler sig nederst i et hagekors. Illustration: Frants Jensen.

Spritbådene på Flensborg fjord - et stykke folkekultur

Af HENRIK MØLLER OG KIM FURDAL

Den 1. juli i år blev det todfri salg mellem EU-landene ophævet. Dermed forsvandt ikke alene det økonomiske grundlag for spritbådssejladsen på Flensborg Fjord, men også en af eksistensbetingelserne for et stykke ægte, folkelig kultur i Sønderjylland.

Et stykke samtidsdokumentation

Ser man på museernes og arkivers erfaringer med dokumentation af vores samtid, fra den gamle bondekultur til tøjmoden i 1970'erne, så er det ofte fortællingen om, at vi først erkender betyd-

ningen af vore omgivelser, genstande, institutioner, foreninger og for den sags skyld også personlige forbindelser, når de forsvinder. Ved tabet eller udsigten til et tab for den enkelte, for samfundsgrupper eller samfundet af det, der »blot« var en naturlig del af vores liv.

Det var også tilfældet, da Museet på Sønderborg Slot og Institut for Sønderjysk Lokalhistorie i efteråret 1998 gik sammen om at foretage en dokumentation af spritbådssejladsen på Flensborg Fjord. Der er talt og skrevet meget om

Spritbådene får passagerer langvejs fra, som ankommer i busser. På de lange strækninger, som fra Sønderborg til Kappelen, sejler passagerne typisk ud og kører hjem i busser. Her er det tyske og danske busser på havnen i Kappelen. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Omdrejningspunktet for passagerne og skibenes økonomi er det toldfrie salg på bådene. På billedet ses passagerne på Thor-Viking, som venter på, at butikken åbner. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

denne sejlads gennem årene, og pige-gruppen »Vos« har i sangen »æ spritte« ligefrem prist spritbåden, i daglig tale »æ spritter«, hvor Hans Christian og Midde kunne mødes over en snaps og et slag kort. Men mens der var glade dage på spritbådene, var interessen for dette fænomen til at overse på de kulturhistoriske institutioner.

Nu forsvinder de, eller måske skulle man med de seneste måneders erfaring snarere sige, at de begrænses. Fra den 1. juli ophævede EU det toldfri salg mellem EU-landene og dermed også de økonomiske eksistensbetingelser for spritbådene, der trak kunder til langvejs fra på begge sider af grænsen. Der var på

såvel Museet på Sønderborg Slot som på Institut for Sønderjysk Lokalhistorie en helt klar erkendelse af, at der her var tale om et stykke folkekultur i ordets bedste betydning, som var på vej til at forsvinde. Der var altså gode argumenter over for de fonde og institutioner - Statens Museumsnævn, skibsreder E. H. Rasmussen - som gjorde det muligt at tilvejebringe det økonomiske fundament for projektet.

Spritbådsprojektet bestod af to dele. En indsamling af interview med redere, besætningsmedlemmer, passagerer, toldvæsen, politi og andre, der havde berøringsflader med spritbådene, hvilket skete i et samarbejde mellem de to institutioner. Samt optagelse af en film om livet på skibene, produceret af Center for Arbejderkulturstudier, Københavns Universitet, ved folkelivsforsker Karsten Biering for Museet på Sønderborg Slot.

Opindeligt var det tillige hensigten, at der skulle laves en udstilling om spritbådssejladser, men denne del af planen måtte undervejs opgives som følge af flere sammenfaldende omstændigheder.

Tiden var kort, men i februar 1999, kun få måneder før ophøret af det toldfri salg, kunne cand.mag. Henrik Møller, udstyret med en båndoptager, et kamera og en god portion sund nysgerrighed, gå i gang med at indsamle erindringer, interview samt lyde fra og omkring bådene. I alt blev der indsamlet 35 interview, der på hver deres måde bidrager med grove og fine streger til billedet af et stykke folkekultur. Båndene ligger nu på Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, hvor de er tilgængelige efter de til enhver tid gældende tilgængelighedsregler for Statens Arkiver. Indsamlingen har dog allerede resulteret i artiklen »Ta en tue me æ spritte. Spritbådens historie og folkelige kultur«, skrevet af Henrik Møller, der kan læses i Sønderjyske Museer

Glade pensionister nyder frokosten og »en lille en« om bord på Thor-Viking. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

nr. 1 (Nordslesvigiske Museer ny række), 1999.

Efterfølgende gik Center for Arbejderkulturstudier i gang med optagelserne til filmen, som foregik i perioden fra 22. april til 2. maj. Videofilmen »Med spritbåden M/S Hansaline på Flensborg Fjord« havde premiere på Museet på Sønderborg Slot den 21. oktober, og interesserede i spritbådene på Flensborg fjord kan købe filmen på Museet på Sønderborg Slot.

Blomstrede tæpper og dieselos

Undersøgelsen af spritbådssejladserne fordelte sig med en historisk del, der skulle klarlægge spritbådernes forudsætninger og udvikling frem til 1999, samt en etnologisk del, der skulle beskrive livet om bord på spritbådene i 1999. Den etnologiske del af undersøgelsen kom til at basere sig på observationer om bord på

spritbådene samt interview med spritbådspassagererne. Den historiske del af undersøgelsen blev især baseret på skriftlige kilder og litteratur samt de oplysninger, der kunne fås fra de interviewede.

Der fandtes to typer spritbåde. Spritbåden på den korte sviptur, hvor passagererne kun opnåede den lille toldfri ration, og spritbåden på den lange tur, hvor passagererne kunne opnå den store toldfri ration. Begge typer spritbåde blev repræsenteret i undersøgelsen ved henholdsvis M/S Hansaline, der sejlede på den korte tur mellem Kollund og Flensborg, og M/S Thor Viking, der sejlede mellem Sønderborg og Kappel. Den korte tur varede en halv time, og den lange tur varede fem timer.

Jeg anede ikke, hvad jeg gik ind til, da jeg tog med spritbåden første gang. Jeg havde aldrig sejlet med sådan en, og

hvis jeg havde fordomme imod spritbåde, blev de delvis afkræftet. Det første, jeg bemærkede, da jeg steg om bord på spritbåden og kom ind i passagersalonerne, var interiøret, som stammede fra engang i første halvdel af 1970'erne. Her fandtes blomstrede gulvtæpper, sædebetræk og vægpaneler med imiterede træmønstre i sovsebrune farver, og overalt så man plakater, reklamer og udstillingsmontrer arrangeret på en måde, som man sjældent finder på land. Overalt i salonerne fandtes store plasticskraldespande med sorte plasticsække og uden låg, så man kunne se lige ned i det blandede affald. Stilen var klart discountpræget. I salonerne blandedes denne 1970'er smag med passagerernes snakken og grinen, duften af mad og kaffe samt oliedunst og lydbrummen fra skibets dieselmotor. I rygesalonerne mødtes man af en mur af cigaretrøg. Indimellem kom en frisk brise ind i salonerne, når folk gik ud og ind ad dørene til yderdækket. Det var helt rart at stå derude indimellem, selvom det var isnende koldt.

Da jeg sad i salonen og betragtede passagerne, blev det hurtigt klart for mig, at passagererne virkede aldeles udistraherede af hele miljøet. De hyggede sig og var optaget af at snakke med hinanden, spille kort, spise, læse ugeblade eller lave håndarbejde. De fleste passagerer var ældre folk med damerne i klart overtal. Hovedparten var tyskere, men jeg koncentrerede min undersøgelse om de danske passagerer. De fortalte, at de kom fra lokalområdet, fra det øvrige Sønderjylland og for nogles vedkommende i busser helt fra Nordjylland og Fyn. De brugte hele dagen på sådan en »spritur« og nød den i fulde drag. Turen var for dem et højdepunkt, som de med glæde tænkte tilbage på.

Vrede og skuffelse

Det var ikke altid lige let at interviewe passagererne. Mange ville simpelthen ikke interviewes. Især på den korte tur på M/S Hansaline ville folk helst sidde i fred. Her stod turen kun på i en halv time, og så havde folk nok gøre med at købe ind og indtage deres mad og drikke. På den lange tur gik det lettere, for her havde passagererne mellem fem og seks timer til at hygge sig og snakke. Så gjorde det ikke så meget, at de skulle snakke med mig. Det bedste resultat fik jeg, da jeg traf aftale med turleder Nora Markussen fra Tønder om, at jeg og en journalist fra Danmarks Radio måtte interviewe dem på en aftalt tur på M/S Thor Viking. Hun forberedte passagererne på, at vi ville komme, så de ligefrem ventede på os. Det var en stor succes.

Passagererne ville, hvis de var posi-

En kabale undervejs på Thor Viking. Foto: Institut for Sønderjysk Lokallhistorie.

»Vi er alle i samme båd«. På billedet ses pensionister under frokosten på Thor-Viking, der sejlede på ruten Sønderborg-Kappelen. Forholdet mellem passagerer og besætning på spritbådene var meget uformelt. Derfor er det heller ikke tilfældigt, at man til venstre i billedet kan se matros Dieter Pfedinger få sig en smøg og en snak med tjenerne i restauranten. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

tivt indstillede, gerne snakke om spritbåden, som de bestemt syntes meget godt om. Her kunne de snakke og hygge sig sammen med andre mennesker på en god måde. Her havde alle tid, for passagererne var »i samme båd«, det vil sige, at de var tvunget til at være sammen, mens sejlturen stod på. Så kunne de lige så godt få noget positivt ud af det. Den samme atmosfære ville aldrig kunne skabes i et cafeteria, hvor folk konstant kommer og går.

Passagererne var særdeles ivrige efter at udtrykke deres vrede og skuffelse over politikerne, der ville afskaffe det toldfri salg. Mange begyndte at tale om dette emne allerede i starten af mit interview, selvom jeg spurgte om noget helt andet. Nogle troede endog, at jeg havde mulighed for at påvirke politikernes beslutning, hvis jeg kunne viderebringe deres klager i en artikel eller lignende. For ikke at skabe falske forhåbninger bedyrede jeg, at det lå uden for min opgave og

mine evner. På den måde kom jeg i samme båd som passagererne. Jeg var magtesløs ligesom de. Ingen almindelige mennesker kunne stille noget op mod de almægtige politikere.

Passagererne var derimod ikke særligt interesserede i at snakke om smugling. Svarene blev højst til, at de nok vidste, at andre smuglede, men de havde aldrig selv smuglet. Enkelte passagerer var meget mistroiske, fordi de troede, at jeg var en slags spion fra toldvæsenet, der var i gang med at luske oplysninger ud af dem, som de så bagefter kunne blive knaldet på. Det var jeg bestemt ikke.

Besætningen var fra starten meget villig til at lade sig interviewe. Alle ville gerne fortælle om deres arbejde, selvom interviewene foregik på deres arbejde, og de havde travlt. Besætningsmedlemmerne var kede af udsigten til, at spritbådene ville ophøre med deres sejlads, og at de dermed ville miste deres arbejde. Jeg fik et væld af gode informationer om besætningsens arbejde og forhold til passagererne.

Samlet gav dagene på spritbådene og mine interview af besætning og passagerer et noget andet indtryk af spritbådene, end jeg havde, da jeg kom første gang. Drikkeri eksisterede ikke. Ubehagelige passagerer kunne slet ikke opdrives. Alle var de simpelthen sympatiske mennesker, der blot nød »spritturen« med dens hygge og samvær. Hvad ville ske, hvis spritbådene forsvandt? Så ville besætningen miste sit arbejde og passagererne komme til at sidde hjemme og kede sig ihjel. Det blev efterhånden forståeligt for mig, at det var urimeligt, at politikerne ville ramme disse mennesker med deres beslutninger. Hvem ville bryde sig om at miste sit arbejde eller miste det miljø, der var en væsentlig del af ens hverdag. Det var til at forstå, helt uanset politiske holdninger og økonomiske teorier.

Foreninger i Sønderjylland

Kim Furdal (red): Foreningsarkiver fra Sønderjyllands Amt og Sydslesvig, bd. I-II. Udgivet af Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS) & Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. 171 & 558 sider. Aabenraa, 1998. Pris: 190 kr.

I 1976 tog Dansk Historisk Fællesforening initiativ til en landsdækkende indsamling og registrering af foreningsarkiver, et arbejde, der startede i Nordjylland og langsomt spredte sig til hele landet. I Sønderjylland gik kampagnen i gang i 1988 som et samarbejde mellem de lokalhistoriske arkiver og Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Processen har været langvarig og arbejdet vanskeligt, men nu foreligger resultatet i form af et digert værk på to bind i en fornem kvalitet og med et indhold, der vil få uvurderlig betydning for snart sagt enhver form for lokal- og regionalhistorisk arbejde i mange år frem.

Bogen indeholder en fortegnelse over alle arkiver fra foreninger, der har eller har haft deres virke i Sønderjyllands Amt, og hvis arkiver før 1/1-1995 befandt sig på Rigsarkivet, Landsarkivet, museerne eller et af de mange lokalhistoriske arkiver i landsdelen. Desuden er medtaget de danske foreninger i Sydslesvig, hvis arkivalier befinder sig på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Små 5.000 foreninger er medtaget i registraturen. Første bind består hovedsageligt af registre, en fortegnelse over de deltagende institutioner samt en fortegnelse over arkivalier fra foreninger, hvis virke har dækket hele landsdelen. Det er således her, man finder Sprogforeningen og Schleswigsche Wählerverein. Bind 2, derimod, består udelukkende af en fortegnelse over arkivalier fra foreninger med et mere begrænset virkeområde. Bindet er inddelt topografisk efter kommuner, og under hver kommune er foreningerne inddelt efter en systematisk opdeling, der gør det let at finde beslægtede foreninger fra kommune til kommune.

Alene det at registrere de enkelte foreninger har været et stort arbejde, men udover det er hver forenings arkivalier opstillet sådan, at man ud af registraturen kan se, hvad arkivet består af. Der er meget stor forskel fra forening til forening på, hvor meget der er bevaret eller afleveret. Fra nogle foreninger, som f.eks. Hestekassen i Svenstrup, er kun bevaret et sæt bestemmelser fra 1874, hvori mod der fra andre, som eksempelvis Burkal Sogns Biblioteksforening, findes mange arkivalier af alle typer, tilstrækkeligt til at foreningens historie må siges at være velbelyst.

Hvad kan man så bruge bogen til ud over at få bekræftet, at Danmark er foreningernes land? Primært til at finde frem til, hvor en bestemt forenings arkivalier befinder sig. Men også til at finde frem til arkivalierne fra en forening, der er beslægtet med den, man selv arbejder med. Skulle man finde på at skrive historien om Stenographen Verein Stolze-Schrey i Sønderborg, er det nok rart at vide, at der fandtes en tilsvarende forening i Haderslev, og de mange hesteforsikringsforeninger, der findes over hele Sønderjylland, nærmest råber på en samlet behandling, ikke mindst da man gennem registret kan se, at der både findes en Hesteforsikringsforening for Troende Hesteejere i Sønderjylland og en Hesteforsikringsforening for Litauiske Heste for Sundeved. Netop dette samlede overblik bør og skal i de kommende år gøre det langt lettere at drive sammenlignende studier og sætte en lokal forenings historie ind i en større sammenhæng.

Desuden får man nu mulighed for at undre sig over, at en bestemt forenings arkivalier ikke findes bevaret, og om muligt gøre noget ved det. At de ikke er til stede, kan dog skyldes forglemmelse, som eksempelvis de to pumpelaug i Haderslev, hvis arkivalier findes, eller at de findes bevaret et sted, der ikke er med i registranten. Således er Spejdermuseet i Aabenraa, der ligger inde med mange arkivalier fra Sønderjyske afdelinger af Det danske Spejderkorps, ikke med i regi-

stranten. Med registranten i hånden bliver det også let at finde frem til en forenings arkivalier, selv om disse opbevares flere forskellige steder. Således har Haderslev Skomagerlaug og Haderslev Naverlaug åbenbart afleveret arkivalier både på museet og byarkivet. Endelig kan man blot bladde igennem bogen og undre sig over, hvad der dog findes af foreninger. Anmelderens personlige favorit må være Ølskumpusterforeningen Løgumkloster, men også Orbesen Klubben Den Hvilende Pind og Tabac-Collegium Hoyer lyder vældigt hyggelige.

lsm

Hvad finder jeg på Landsarkivet i Aabenraa.

Hvad finder jeg på Landsarkivet i Aabenraa. Landsarkivet for Sønderjylland, 1998. 3. udgave. 40 s. Pris: 30 kr.

At tilgangen til den sønderjyske historie ofte er mere krævende end i det øvrige kongerige, står mange historikere og slægtsforskere klart. For kommende brugere af Landsarkivet i Aabenraa er den nyudgivne guide et første kik ind i arkivet og de særlige sønderjyske arkivforhold.

Guiden giver en meget saglig gennemgang af de muligheder, brugerne har, ved arkivstudier på Landsarkivet. Gennem eksempler, der er valgt med omhu, gøres et ellers svært emne levende.

De administrative forhold og den deraf affødte arkivstruktur afspejler opbygningen af guiden. Denne indeholder først to korte introduktioner til, hvad og hvordan man kan bruge Landsarkivet, efterfulgt af tre afsnit om de administrative forhold: Sønderjylland under hertugdømmet Slesvig-Holsten, under præjssisk administration og den danske administration efter 1920. Afslutningsvis indeholder guiden en beskrivelse af særsmalinger og praktiske oplysninger om, hvordan man behandler materialet.

Guiden indeholder i sin gennemgang løbende henvisninger til andre trykte arkivregistraturer og ikke mindst til publikationer om forskellige sønderjyske forhold - også endnu ikke udgivne publikationer.

Guiden er et uundværligt redskab ved de

første mange besøg på Landsarkivet og er ved sin enkle form et hurtigt opslagsværk.

Bent Vedsted Rønne

Trøjborg gods 1738

Trøjborg gods 1738, beskrevet af den daværende ejer Otto Friedrich von Buchwald, oversat og bearbejdet af Knud Schmidt Nielsen. Lokalhistorisk Arkiv, Bredebro 1998, 38 s. Pris: 70 kr.

I 1992 modtog det nye ejerpar på Trøjborg en fornem indflyttergave: En beskrivelse af godset fra 1738. Originalen er siden afleveret til Landsarkivet i Aabenraa, men den flittige lokalhistoriker Knud Schmidt Nielsen, der tidligere har udgivet en bog om Trøjborg, har nu oversat hæftet og udgivet det i fotokopi.

Hæftet giver mange oplysninger om Trøjborg gods og dets mange underliggende fæstegårde. Beskrivelsen omhandler bøndernes afgifter og pligter, underliggende kirker og møller, driften af herregården, for dens marker blev bortforpagtet, og meget andet. For folk fra Vamdrupen er det af interesse, at også det lille gods Østerbygård med fæstegods er omtalt.

Ud fra en streng, kildekritisk betragtning burde hæftet være udgivet på tysk, men Knud Schmidt Nielsens oversættelse virker solid, og den gør dette interessante hæfte tilgængeligt for mange flere.

cpr

Kirken i Østjeppe

Günther Weitling: Die Geschichte der Kirche in Ost-Jeppore 1924-1964. Beziehungen der Breklumer Mission zu Nordschleswig und Dänemark. Schriften des Nordelbischen Zentrums für Weltmission und Kirchlichen Weltdienst, bd.2, Hamburg 1998. Pris: 89 DM.

Andre end jeg har oplevet missionsstævnet i Tinglev 3. pinsedag. I 100 år er venner af kirkens ydre mission mødtes her, til gudstjeneste og basunblæsning, idnende beretninger og appeller fra missionsmarken. Næsten 10.000 deltog, da den kristne inder Sundar Singh medvirkede i 1922, i brydningsårene ved overgangen til danske kirkelig tradition, herunder missionsvirksomhed. Tinglevmø-

Det sker – på nordslesvigske museer

Spejlinger

»At være så tæt på bjergmassivet, at man kan klappe det, uden det giver genlyd, giver fornemmelse af at være del af bjergets område, at være i et kraftfelt, som man bliver opslugt af og letter fra tiden og grunden til at overskue«

Kraften og energiens spænding er centrale pudder i Merete Barkers værk. Ikke bare er det udgangspunktet for hendes drivkraft, men også essensen af de inspirationsrejser, hun foretager. Hun beskriver rejsen som trangen til at opsøge stedet, hvor selvet opløses og afløses af anonymiteten i det at være et led i et større hele. Denne oplevelse søger hun specielt i naturen og på steder, hvor tidligere kulturer har sat deres spor, f.eks. i Grand Canyon, de gamle indianske byer i Guatemala og Mexico, i Sequoia i Californien, på den Kinesiske Mur og i Edirne i Tyrkiet. Mødet med urkraften og storslåetheden fanges i løse skitser og detaljerede fotografier, der senere danner baggrund for videre bearbejdelse i atelieret.

Som elev af Richard Mortensen på Kunsthøjskolen i København mellem 1969 og 1973 blev Merete Barker påvirket af den internationale minimalisme og trangen til at koncentrere det kunstneriske udtryk om nogle få, grundlæggende principper. Hun lader sig dog ikke indfange af dette dogme, da hun er af den opfattelse, at der altid vil opstå en rumlig dimension, når man med penslen stryger farve på lærredet. Det absolutte rumudtryk opstår, da hun som en af de første arbejder med computergrafikken på Datalaboratoriet ved Institut for Byggeteknik.

Som medlem af Ny Abstraktion ekspe-

rimerede hun i stigende grad med rummets proportioner og kunstens påvirkning af de nære omgivelser. I rumsammenhænge berøres et tema ofte: »Kulturen, der opsluges af natur og natur, der bliver til kultur«. Baggrunden for dette tema beskriver Merete Barker selv således: »For at kunne fatte tankens proces, for at kunne arbejde i rummet mellem det bevidste og det ubevidste, opsøger jeg natur og kultur, der stadig er synlig, men er ved at blive opslugt af naturens kræfter. Det er kernen, man må gribe fat om, ved at bevæge sig derhen, hvor man overfører sig selv til tingene i fortættet oplevelse...«

Netop i skæringspunktet mellem kultur og forfald finder Barker sin inspiration. Den mexicanske by, fastholdt i skitser og detaljerede fotos, omdannes til store foto-plancher og sandslotte, der på magisk vis gengiver balancen mellem storhed og forfald. Netop sandet betoner, grundet det porøse materiale, den foreløbige og skrøbelige karakter. Oftest er det arkitektoniske, geologiske og organiske antropomor-

11. dec. - 20. feb.: **Museet på Sønderborg Slot**
Særudstilling med Ole Spørring. Vincent møder de tre små mænd.
Arr. Sønderjyllands Kunstmuseum.
- Indtil 28. feb.: **Tønder Museum**
Sølvsmykker og dragttilbehør fra Vestslesvig.
Indtil 28. feb.: Kniplingsarbejder og -redskaber (gaver til Tønder Museum 1997-98).
Indtil 30. dec.: Slesvig-Holstensk og dansk lertøj i 1700-1800-tallet.
- Indtil 2. jan.: **Sønderjyllands Kunstmuseum**
Merete Barker »Spejlinger«. Monumentale arbejder i 1990'erne.
Malerier, sandslotte, diasserie og fotoplancher.
- Indtil 31. dec.: **Drohses Hus, Tønder**
Kniplingsudstillinger samt Varme i boligen. Jernovnsens udvikling 1450-1900.
- Indtil 31. dec.: **Aabenraa Museum**
Oldemors Juletræ med temaet »Kimer i klokker«.
4. - 5. dec.: **Jacob Michelsens Gård**
Bageweekend med julehygge og gnavspiel.
kl. 14-17
- Indtil 28. feb.: **Kunstmuseet Brundlund Slot**
Nyophængning af værker fra museets egen samling.
6. dec. - 21. dec.: **Midtsønderjyllands Museum**
Julestue. Julehygge på slottet.
13. dec.: Luciaoptog med Børnekoret.
- Indtil 27. feb.: **Haderslev Museum**
Adel og præster, borgere og bønder. Nordslesvigs middelalder
belyst af arkæologiske fund.

fe strukturer, hvori tidens gang har efterladt spor, der tager form på lærredet.

På Sønderjyllands Kunstmuseum ønsker vi med udstillingen Spejlinger at vise et bredt udsnit af Merete Barkers monumentale arbejder i 1990'erne I en stor udstillingshal og tre atelierer vises en serie af 46 fotoplancher, en diasserie, 19 sandslotte og en række malerier fra serien Den for-

tabte by, Energiens spor, I nattens mørke og Cityscapes.

Sønderjyllands Kunstmuseum har indgået et samarbejde med Museumsberg i Flensborg for også her at udbrede kendskabet til dansk nutidskunst. I praksis betyder det, at Merete Barkerudstillingen, med små ændringer, også vises i Flensborg fra den 14. maj til 25. juni 2000.

det var til støtte for Breklummissionen og dens arbejde i Jeypore, Indien. Efter verdenskrig og genforening videreførtes arbejdet både nord og syd for den nye grænse, idet man delte missionsmarken i Indien. De dansksindede Breklummissionærer fra Nordslesvig fik Østjeypore, en tid under amerikansk ledelse, fra 1928 som et lille selvstændigt missionsselskab, bedre kendt under navnet Toft-Andersenmissionen, indtil virksomheden i 1932 blev overtaget af DMS. Skellet i den indiske mission og kirke blev først overvundet i 1964, da Jeyporekirken dannedes, med det »nordelbiske missionscentrum« i Hamburg (Breklums fortsættelse) som den europæiske partner, bistået af DMS. Sidstnævnte har i dag afviklet den administrative forbindelse til arbejdet, selvom mange missionsvenner utvivlsomt stadig føler sig knyttet til denne rige tradition. Om dette har Günther Weitling, folkekirkepræst for den tyske menighed i Sønderborg, skrevet en bog. Bogen er ikke bare stofrig, en guldgrube for alle, der søger oplysninger om kirke og mission i nyere tid, men den har et videre perspektiv. Den sætter sig for at beskrive den indflydelse, som forholdene i Slesvig og genforeningen får for den indiske kirke. Spørgsmålet, som missionærerne August Toft og senere Lis Madsen rejser, og som Weitling synes at tilslutte sig, er: Om det kan være rimeligt, at politiske forhold i Europa skal have lov at bestemme udviklingen i en ung indisk kirke? »Vi lod os forlede«, siger Toft i 1964, »til at organisere en selvstændig, lille afdeling i Østjeypore efter den danske folkekirkes mønster.« Bogen diskuterer egentlig ikke, men fremlægger kendsgerninger til spørgsmålet og indgår derfor med sit stof i overvejselen om forholdet mellem gamle og unge kirker, ja mellem europæisk og indisk kultur og religiøsitet. En meget stor del af bogen er helliget baggrunden for det egentlige emne. Med stor grundighed skildres missionsbevægelsen i landsdelen og i kongeriget, og erfarne læsere vil sikkert skynde sig frem til perioden efter genforeningen. De tre hovedskikkelser blev her Hans Toft, Anders Andersen og Ole Jensen, alle »tykskuddannede« og udsendt til Indien af Breklum, hvorfor det tog tid at vinde tillid i DMS! Under verdenskri-

gen fik de præsteembeder i Nordslesvig, indtil de genudsendtes i 1924 af en støttekomite med pastor Simonsen, Nr.Løgum, som formand. Mest kendt er Andersen, lærd og sprogkyndig ud over det sædvanlige, som oversætter til indiske sprog af bibel, salmebog og bekendelsesskrifter (senere som emeritus af latinske tekster fra Slesvigs fortid). Men Andersen var klart præget af den pietistiske opdragelse i Breklum, den enkelte inder skulle omvendes, bl.a. derfor var resultaterne små, og væksten gik langsomt, også i forhold til Vestjeypore.

Kirkeforfatningen i 1949 bærer hans signatur, og DMS-bestyrelsen syntes også, den var lovlige luthersk-konfessionel. Andersen lod sig dog ikke bringe ud af fatning, heller ikke af Ole Jensens større åbenhed over for indisk kultur og tænkemåde. Tofts arbejde fortsattes af hans søn, August Andreas Probus, ligesom Andersen fik sin datter Käthe, også sprogbegavet, med i arbejdet. I årevis fastholdt man en kirkecentreret, evangeliserende virksomhed som eneste metode, indtil Lis Madsen dukkede op og viljestærkt satte igennem, at nu skulle der være lægemission og hospital i Bissamcuttack.

Jeyporemissionen fik en bred baggrund i Nordslesvig, ikke blot blandt missionsfolk og venner af »Det gamle budskab«, men også i den kreds af tysksindede, der sluttede op om Breklums arbejde efter genforeningen. Der går gennem missionens udvikling en ægte vilje til at se denne sag som hævet over de nationale modsætninger. Også på den måde er Weitlings bog et væsentligt indlæg i en nødvendig overvejelse af den slesvigiske identitet, som den kommer til udtryk i kirkens liv.

Men bogen er utvivlsomt blevet til i dyb respekt for den indsats, der her kortlægges minutiøst. Da Ole Jensen nærmede sig de 70, cyklede han ud til de fjerneste landsbyer med en energi, så de langt yngre medarbejdere tabte pusten. Andersens arbejdsprogram kan også tage vejret fra en eftertid, der er mere skånsom mod sig selv.

Det samme kan man næsten sige om Weitling. Man skal ikke glemme, at der har været et præsteembede ved siden af al denne forskning. At bogen ville have vundet flere læsere

ved en stramning af stoffet, fjerner ikke hovedindtrykket af, at der her foreligger en imponerende fremstilling.

Carl Christian Jessen

Lild Jes Høkke

Marie C. Jessen: Lild Jes Høkke og andre sønderjyske digte. Udgivet 1999 af Bov Lokallhistoriske Forlag. 55 sider. Illustreret af Bente Gellert. Bogen kan købes i Padborg Boghandel og på Bov Bibliotek. Pris: 125 kr.

Lild Jes Høkke rummer 18 digte, der fortæller om hverdag, natur og mennesker i Sønderjylland.

Mange af digtene bygger på erindringer, nogle er forfatterens kommentarer til nutidens liv. Digtene er gennemstrømmet af kærlighed til Sønderjylland og det sønderjyske sprog. Marie Jessen bor ikke for ingenting i Karsten Thomsens hjemsovn. Hans dialekt-digte er på mange måder kommet til at danne skole for vor tids sønderjyske dialektdigtere.

Marie Jessen er kendt som vinder af Historisk Samfunds prisopgave i 1995, Sønderjyske erindringer siden Genforeningen 1920, hvor hun bidrog med beretningen Fra Felstedskov til Frøslev, trykt i Sønderjyske Årbøger 1995.

Lild Jes Høkke er gennemillustreret med akvareller udført, af Bente Gellert, Gråsten, der bl.a. kendes for sine plakater og udsmykningsopgaver.

Lild Jes Høkke er udgivet af Bov Lokallhistoriske Forlag, et samarbejde mellem Bov Lokalarkiv og Historisk Forening for Vis Herred. På samme forlag er tidligere udkommet Chresten Larsen- Bjerre: Fra Bjerre til Frøslev og I Synnerjylland æer æ føjt! Karsten Thomsens liv og digtning af Birgitte Hokkerup og Kirsten Sparvath.

Elsemarie Dam-Jensen

Kirkeskibe i Haderslev Stift

Henning Thalund: Kirkeskibe i Haderslev Stift. Udgivet af Haderslev Stift, 1999. 117 sider, rigt illustreret. Pris: 115 kr.

Et af de hyppigste spørgsmål man bliver stillet over for, når man viser rundt i en kirke,

handler om årsagen til, at der hænger skibe i danske kirker. Og det er et spørgsmål som denne bog til fulde besvarer. Den er en fortsættelse af forfatterens tidligere udgivne bøger om kirkeskibene i Fyns og Ribe stifter, udgivet 1989 og 1995, og er bygget op over samme skabelon som disse. Efter en indledning af almen karakter, omhandlende baggrunden for ophængning af kirkeskibe, skibstyperne, deres navne, samt skik og brug i forbindelse med skibene følger en gennemgang af skibene i de kirker i Haderslev Stift, der har et sådant.

Denne registrering er opstillet alfabetisk, så man hurtigt kan finde frem til et bestemt kirkeskib, men beskrivelsen af hvert skibs historie er også skrevet på en sådan måde, at bogen kan læses fra ende til anden af den særligt interesserede. Efter gennemgangen af de 78 skibe i Haderslev Stift følger afsnit om de forsvundne skibe, om skibsbyggerne, et meget praktisk afsnit om skibenes vedligeholdelse, et engelsk resume samt en maritim ordliste. Bogen er rigt illustreret, idet praktisk talt alle skibe er afbilledet.

Den er velskrevet, overskuelig og omhandler et emne, der utvivlsomt interesserer en del. Samtidigt repræsenterer den et stort arbejde med en noget overset genstandsgruppe i vore kirker, og Danmark vil, når der ad åre foreligger en samlet registrering af samtlige kirkeskibe i hele landet, stå med en fagligt solid inventering af disse skibe, der, som forfatteren påpeger, er et område, hvor Danmark indtager en særstatus på verdensplan. Der er langt flere kirkeskibe i Danmark (ca. 1300) end i andre lande, og hvor skikken med at ophænge skibe er næsten forsvundet andre steder, fortsætter den ufortrødent her i landet. Langt de fleste skibe i Haderslev Stift er således ophængt i dette århundrede, og eksempelvis fik kirken i Dybbøl først et kirkeskib i 1998. Enkelte skibe, som f. eks. skibene i Aabenraa, Egen, Hørup og Varnæs, er dog fra 1700-tallet. Er man interesseret i landdelens kirkeskibe får man næppe nogen bedre guide end denne bog, og da bogen om skibene i Ribe Stift er udgivet må Sønderjylland siges at være dækket ind.

Ism

Brændevin - rygraden i byernes næringsliv

Brændevin var i gamle dage et produkt, som betød meget for byernes omsætning. I Haderslev f.eks. levede halvdelen af byens 16 ansete deputerede borgere i 1777 af at fremstille øl og brændevin. Sidst i århundredet siges de fleste i byen at ernære sig ved at brygge og brænde. Byerne havde eneret på handel med øl, brændevin og høkervarer i oplandet, og ofte forpagtede borgerskabet kroerne på landet for ad den vej at kunne videresælge deres varer.

Flensborg blev særlig kendt som »brændevinsby«. Omkring 1800 var der op mod 200 brænderier i byen. Produktionen slugte store mængder korn, og det blev et problem, hver gang der indtrådte misvækst, eller tilførslerne udefra svigtede. Så blev kornet en mangelvare, og brændevinsbrændere og almindelige forbrugere kom i konkurrence om forsyningerne. Øvrigheden måtte da gribe ind og forbyde brændevinsbrændingen for at sikre befolkningen det daglige brød.

Indirekte havde brændevinen også betydning for forsyningen med kød og mælk, for biproduktet spøl blev benyttet til at opdrætte kreaturer og svin. I 1798 var der i Flensborg 4.000 stk. hornkvæg og lige så mange svin. Kødet blev brugt i byen, og store mængder blev eksporteret f.eks. til København eller fra midten af 1800-årene til England.

Det samme gjaldt brændevinen. Hvert år afskibede Flensborg-købmændene tusindvis af tønder brændevin til København. Indtil 1814 var Norge den helt store aftager.

Efter tabet af Norge blev det anderledes. Afsætningen svigtede, konkurrencen blev større. I 1847 var der 60 brænderier

tilbage i byen, i 1862 kun seks store dampbrænderier. I 1884 registreredes fem dampbrænderier, som tilsammen dagligt producerede 4.500 liter ren alkohol og 4.000 pd. gær. Som råvarer blev der dagligt malet 200 tønder korn på byens møller. Af affaldet fra brændingen kunne årligt opfedes 1.000 stk. hornkvæg.

En af de helt store producenter var brændevinsfabrikant C. C. Christiansen. I 1850'erne omsatte han årligt op mod 15.000 tønder korn og fremstillede næsten 600.000 pletter spiritus og knap 170.000 pund gær. Det meste blev solgt i Slesvig eller eksporteret til England. Spølen gav foder til omkring 200 kreaturer i fabrikkens stalde.

Brændevinen var en vigtig artikel for Flensborgs erhvervsliv langt op i vort århundrede. Den største producent var firmaet H. G. Dethleffsen. Firmaet videreførte fra 1911 bl.a. det kendte mærke Bommerlunder, som fra 1760'erne var fremstillet på kroen i Bommerlund i Bov sogn. Også traditionsrige rommærker som Hansen, Asmussen og Boddell-rom hørte til sortimentet. Men inden længe er det slut. Ved årsskiftet 1998/99 blev Dethleffsen-firmeret overtaget af Berentzen-koncernen i Niedersachsen. Først blev der afskediget 87 mand i Flensborg, i 2001 vil også de sidste 100 mand være uden arbejde. Produktionen flytter sydpå. Dermed vil Bommerlunderen have forladt sin hjemstavn. »Bommerlunder fra Rinteln er det samme som Lübeck-marcipan fra Osaka«, mente SSW-gruppen i Flensborg. Et erhverv, som gennem århundreder var med til at danne rygraden i de slesvigske byers næringsliv, er gået over i historien.

Lars N. Henningsen